

Znalost demografické struktury a dlouhodobých populačních trendů obyvatelstva jakéhokoliv území nebo lokality je jedním z východisek obecné analýzy sociální struktury a vývoje dané populace. Navíc u hlavního města s tak výrazným postavením v ekonomickém, sociálním a kulturním životě ČSR i ČSSR, jaké má Praha, má analýza demografických problémů do značné míry také prognostickou hodnotu, neboť v populaci metropole v urbanizujících se společnostech se často s předstihem objevují ty rysy demografického chování a demografických struktur, které postupně difundují do ostatních částí státu.

V této stati jsou rozebrány hlavní rysy soudobé struktury obyvatelstva Prahy podle výsledků sčítání z roku 1970. Pro ujasnění dynamiky demografické struktury je provedeno — pokud možno — srovnání dat z roku 1970 s údaji z roku 1961, případně i z roku 1950. Vzhledem k omezenému rozsahu studie nejsou všechny stránky demografické struktury dokumentovány tabulkami a v textu jsou uvedeny pouze hlavní výsledky rozborů. Vzhledem k tomu, že studie usiluje o vystižení podstatných znaků struktury obyvatelstva, neobsahuje rozbor všech stránek skladby pražské populace a je nutně selektivní.

Analýza demografických procesů je rovněž zaměřená na ty pochody, v jejichž průběhu se v posledních letech objevily nové rysy vyžadující pozornost. Jsou to zejména procesy spojené s přirozenou měnou obyvatelstva, tj. s porodností a úmrtností, a na druhém místě nové momenty v migraci. Migračním procesům je ve studii záměrně věnována větší pozornost než obvykle, neboť stěhování do Prahy a z Prahy zůstávalo dosud nezasloužené stranou sociologických a demografických rozborů.

I. Struktura obyvatelstva podle základních demografických znaků

Složení podle pohlaví a věku

Nízká porodnost charakteristická pro velká města, spojená v Praze s poměrně malým rozsahem přistěhovalectví, vedla spolu s dalšími faktory ke vzniku specifického složení obyvatelstva podle pohlaví a věku.

Roku 1970 bylo z celkového počtu 1 079 526 trvale v Praze bydlících osob 502 741 mužů a 576 785 žen, čili na 1000 mužů připadalo 1147 žen: to je hodnota značně převyšující průměr za celou ČSR, v níž na 1000 mužů připadlo 1065 žen.

Nerovnováha mezi počtem mužů a žen je typickým znakem velkých měst, zejména měst se stárnoucí populací a s koncentrací terciárních funkcí. Závažnou skutečností je, že femininita pražského obyvatelstva se dlouhodobě zvyšuje — roku 1950 připadalo na 1000 mužů 1130 žen, roku 1961 1134 a roku 1970 1147. Na uvedený trend působila celá řada skutečností; mezi trvalé ekonomické faktory patří struktura pracovních příležitostí v Praze, s výraznou převahou terciární složky zaměstnávající a přitahující tradičně ženy. Vysoká femininita Prahy je rovněž způsobena procesem stárnutí její populace a rozdíly v úmrtnosti mužů a žen. Svou roli má v této souvislosti i struktura migrantů. Prakticky každý rok se do Prahy stěhuje více žen než mužů, a naopak z Prahy se stěhuje více mužů než žen. Tak v období 1958—1969 se do Prahy přistěhovalo 89 tisíc žen a 84,8 tisíc mužů. A konečně ve vyšších ročnících je nerovnováha zesílena ztrátami mužů, způsobenými oběma světovými válkami.

Výrazným rysem pražské populace je skutečnost, že patří k tzv. regresním typům populací se slabě zastoupenou složkou dětí do 15 let a naopak se silnými roč-

níky osob v poproduktivním věku. Taková věková struktura obyvatelstva má četné ekonomické a sociální důsledky, a řada typických prvků způsobu života v Praze je srozumitelná pouze s ohledem na tuto skutečnost. V pražské populaci r. 1970 spadalo 26,4 % obyvatelstva do postproduktivního věku a pouze 15,3 % tvořily děti do patnácti let. Analogická data pro ČSR jako celek se rovnala 21,6 % a 21,2 %, a také v ostatních českých velkoměstech byla příznivější. Proces stárnutí pražského obyvatelstva je dlouhodobým jevem, který souvisí s obecným demografickým vývojem, avšak v Praze nabyl zvlášť výrazných rysů. Roku 1950 byl podíl mužů starších šedesáti let 10,2 %, roku 1961 13,5 % a při sčítání roku 1970 činil již 19,2 %. Obdobně, i když pomalejším tempem se zvyšoval podíl starších žen z 19,8 % roku 1950 na 24,9 % v roce 1970. Stárnutí pražského obyvatelstva je způsobeno především dlouhodobým snižováním porodnosti, a teprve na druhém místě prodlužováním lidského věku. Střední délka života se mezi roky 1955 a 1970 změnila jen málo — u mužů byla 67,1 a 66,4 roků, u žen 72,7 a 72,8 roků.

Podíl věkové skupiny 15—59letých zůstává dlouhodobě poměrně stabilní, avšak i ona zaznamenává relativní úbytek vyjádřený poklesem z 68,9 % v roce 1950 na 64,2 % v roce 1961 a 62,5 % v roce 1970.

Složení podle rodinného stavu

Ve starších analýzách struktury obyvatelstva měst se zdůrazňovalo, že typickým rysem velkoměstských populací je nadprůměrné zastoupení osob mimo rodiny, tj. jednotlivců svobodných, rozvedených, ovdovělých. Situace Prahy však neodpovídá tomuto obecně rozšířenému tvrzení.

Jedním ze specifických rysů Prahy jako velkoměsta je totiž něco, co bychom mohli nazvat „rodinným charakterem“. Vyplývá to například z toho, že více než polovina obyvatelstva ve věku od patnácti let výše jsou osoby ženaté a vdané, a že podíl vdaných a ženatých v celku sňatkuschopného obyvatelstva v posledních desetiletích stále roste. Svědčí o tom i srovnání dat mezi posledními sčítáními. Roku 1961 činil podíl ženatých mužů v obyvatelstvu star-

ším patnácti let 54,8 %, roku 1970 stoupl na 56,4 %. Podíl vdaných žen se zvýšil v této době z 48,2 % na 49,2 %. Ve stejné době o něco ubylo rozvedených mužů, avšak značně se zvětšil podíl rozvedených žen. Proces univerzalizace rodiny v pražské populaci je dokumentován kromě toho rostoucí úrovní sňatečnosti, která z dlouhodobého hlediska v Praze stále stoupala a která byla každý rok většinou vyšší než v ČSR jako celku.

Vysoká hladina rozvodovosti, spojená s femininitou pražského obyvatelstva, způsobuje rychlé zvyšování počtu rozvedených žen, kterých bylo roku 1970 87 tisíc oproti 27 tisícům v roce 1961. Zcela odlišný je vývoj počtu i podílu rozvedených mužů. Roku 1951 jich bylo v Praze 16 tisíc, a během devíti let se jejich počet snížil na 14 tisíc. Většina rozvedených mužů nachází novou partnerku, s níž uzavírá nový sňatek a tím posiluje celkový trend k univerzalizaci rodiny a manželství jako sociální instituce. Lze předpokládat, že při vyrovnanějším počtu mužů a žen by se zvětšil počet žen, které by se znovu vdávaly.

Ekonomická aktivita obyvatelstva

Nevyrovnanost nabídky a potřeby pracovních sil společně s bohatou strukturou pracovních příležitostí a dalšími podmínkami velkoměstského života jsou hlavními důvody vysoké ekonomické aktivity pražské populace. Procento ekonomicky aktivních obyvatel z úhrnu obyvatelstva i z celkového počtu obyvatel v produktivním věku je v Praze vyšší nejenom ve srovnání s celou ČSR, nýbrž i s ostatními českými velkoměsty. Na vysoké ekonomické aktivitě se podíleli muži v roce 1970 51,9 % a ženy 48,1 %, což ve srovnání s údaji z ČSR a ostatních velkoměst svědčí o značné zaměstnanosti žen v Praze.

Odhlédneme-li od zvýšení počtu ekonomicky aktivních osob, které bylo způsobeno připojením obcí na okraji města v roce 1968, zvýšení ekonomické aktivity pražského obyvatelstva mezi roky 1961 a 1970 bylo způsobeno růstem zaměstnanosti žen. Ačkoliv se podíl žen produktivního věku v pražské populaci za uvedené období snížil z 55,7 % na 53,4 %, podíl pracujících žen v celkovém počtu žen a zejména podíl

pracujících žen produktivního věku v celkovém počtu žen tohoto věku se zvýšil, a to ze 68,2 % na 78,5 %. O rostoucí zaměstnanosti žen svědčí i další ukazatele: zvýšení podílu žen v celkovém počtu pracovníků ze 44,7 % na 48,1 % a zvětšení počtu zaměstnaných žen na 1000 zaměstnaných mužů z 809,9 v r. 1961 na 828,2 v r. 1970. Tyto vysoké hodnoty však naznačují, že zaměstnanost žen dosáhla již horní hranice a že je tím vyčerpán poslední extenzivní zdroj pracovních sil.

Velikost a struktura domácností

Roku 1970 se v Praze zjistilo 448 666 censových domácností, z nichž 60,5 % tvoří úplné rodiny, 11,4 % rodiny neúplné, u 1,9 % jde o vícečlenné nerodinné domácnosti a u 26,2 % o domácnosti jednotlivců. Důležitým zjištěním je skutečnost, že téměř 2/3 úplných rodin jsou rodiny bez dětí do patnácti let. Uvedená struktura domácností odráží základní znaky demografické skladby obyvatelstva Prahy, zejména silné zastoupení starších lidí a nízkou porodnost. Většina rodinných domácností bez dětí do 15 let je totiž tvořena manželskými dvojicemi ve středním a vyšším věku, a domácnosti jednotlivců jsou až na některé výjimky domácnosti starších lidí. Potvrzují to i údaje o velikosti domácností. Více než polovinu tvoří domácnosti jednočlenné a dvoučlenné, tj. jednočlenných domácností je v Praze 26,2 % a dvoučlenných, které představují nejčastější typ pražských domácností, je 31,2 %; tříčlenných pak je 24,1 %, čtyřčlenných 14,8 %. Domácnosti s pěti a více osobami tvoří jen velmi malou část a jejich podíl se rovná 3,6 %. Pražská populace tedy žije převážně v malých rodinách, tvořených do značné míry buď pouze manžely ve středním a vyšším věku anebo manžely s jedním dítětem. To je nepochybně jedna z výrazných determinant spotřeby, nároků na služby a vybavení města, a také způsobu života.

Celkový počet 448 666 censových domácností žije v 383 041 bytech, což znamená, že 15 % bytů je obýváno dvěma a více censovými domácnostmi. Tři čtvrtiny tohoto společného bydlení představuje

nechtěné soužití domácností a vyjadřuje stupeň bytové nouze v Praze.

Většinu společných domácností tvoří dvě úplné rodinné domácnosti nebo jedna úplná a jedna neúplná rodinná domácnost, a také rodiny s jednotlivě žijící osobou. Vzhledem k tomu, že zpravidla jde o domácnosti společně bydlicích přibuzných, kteří také společně hospodaří, je vysoký i počet společně hospodařících domácností, který se rovná 12 856. Tato skutečnost do jisté míry potvrzuje tezi o přežívání systému tzv. širší rodiny i ve velkoměstském prostředí, který jsme zjistili v souvislosti s výzkumem asanačních území českých měst.

II. Hlavní rysy demografických procesů v Praze

Současná demografická struktura obyvatelstva Prahy je výsledkem dlouhodobých změn v reprodukčních procesech, to jest porodnosti a úmrtnosti, a také změn v intenzitě a struktuře migrace. Jak přirozený, tak i mechanický pohyb obyvatelstva jsou úzce spojeny s celospolečenským vývojem a se základními sociálně morfologickými procesy, kterými prochází naše společnost, zejména s procesem urbanizace. Pražská populace již v minulosti v mnoha ohledech citlivě reagovala na měnící se podmínky, a v jistém smyslu je populací, ve které se formovaly nové vzorce demografického chování. V tomto ohledu měla vždy analýza demografických procesů v Praze prognostickou hodnotu, jak je to zřejmé například na omezování počtu dětí, na rozvodovosti i potratovosti. Do jisté míry lze říci, že rychlost difúze demografického chování z Prahy do jiných měst a lokalit ČSR je zároveň mírou sociálně prostorové integrace území republiky.

Vývoj sňatečnosti a rozvodovosti

Jak v Praze, tak i v celé republice se v poválečných letech udržovala sňatečnost na poměrně vysoké úrovni, tj. v rozmezí 11–13 sňatků na 1000 obyvatel. Vrcholu bylo dosaženo v roce 1950. To svědčilo jednak o příznivějších ekonomických podmínkách obyvatelstva, jednak ale také o menších nárocích na ekonomickou

„přípravu“ manželství. Kromě toho působily i další činitele: snížení hranice dospělosti po II. světové válce, v jisté míře i kompenzace za odložené sňatky z doby válečné, a na počátku padesátých let také poměrně silné ročníky mužů a žen, které se dožívaly věku uzavírání sňatků.

Po vrcholu v roce 1950, kdy připadalo 12,9 sňatků na 1000 obyvatel, došlo v padesátých letech k značnému poklesu sňatečnosti a její úroveň z roku 1957 (6,4) představovala polovinu úrovně z roku 1950. V podstatě bylo toto snížení způsobeno změnou věkové skladby, to jest snížením počtu osob ve věkových skupinách 20–29 let. Kolem roku 1957 uzavírali totiž sňatky lidé, kteří se narodili v době nejnižší natality hospodářské krize třicátých let. Od roku 1957 až do přítomné doby se sňatečnost pražského obyvatelstva opět zvyšovala a v roce 1972 překročila hladinu 10 sňatků na 1000 obyvatel. V posledních letech byla trvale vyšší než v celé ČSR.

Při posuzování sociologické situace Prahy se velmi často poukazuje na vysokou rozvodovost jejího obyvatelstva. I když je rozvodovost v Praze více než dvojnásobná ve srovnání s celou republikou, zapo-

míná se často na skutečnost, že je mnohem nižší než v řadě menších českých měst s vysokou mobilitou obyvatelstva. Je také důležité, že úroveň pražské rozvodovosti je — přes určité zvyšování — v podstatě stejná již řadu desetiletí. Již v dvacátých letech připadalo na 1000 Pražanů kolem 2,5 až 2,8 rozvodů, a na této hodnotě setrvala rozvodovost Prahy i po druhé světové válce až do poloviny šedesátých let. Po roce 1966 hodnota rozvodovosti v Praze překročila hodnotu 3 rozvodů na 1000 obyvatel. V ostatních částech republiky se však ve srovnání s předválečnou dobou mezitím ztrojnásobila.

Vzhledem k tomu, že úroveň rozvodovosti je také do jisté míry závislá na množství uzavřených sňatků, používá se v demografii indexu rozvodovosti, který udává, kolik připadá rozvodů na 100 sňatků. Z tabulky 1 je patrné, jak se vyvíjela ve světle tohoto ukazatele rozvodovost po roce 1960 v Praze ve srovnání s ČSR a je vidět, že v Praze se udržovala v podstatě na stejné úrovni, kdežto v ČSR jako celku se dlouhodobě zvyšovala a rozdíl mezi Prahou a ostatním územím se zmenšoval v souladu s teorií difúze demografického chování.

Tabulka 1: Vývoj demografických ukazatelů v Praze a v ČSR v letech 1960–1975

Rok	Praha				ČSR			
	Živě narozených	Zemřelých	Sňatků	Rozvodů na 100 sňatků	Živě narozených	Zemřelých	Sňatků	Rozvodů na 100 sňatků
	na 1000 obvatel				na 1000 obyvatel			
1960	8,2	10,4	7,6	34,3	13,3	9,7	7,7	17,5
1961	8,4	10,6	7,6	37,9	13,7	9,9	7,7	18,8
1962	9,2	11,5	8,4	33,6	13,9	10,8	8,0	18,3
1963	10,9	11,3	8,9	32,4	15,4	10,4	8,3	18,4
1964	11,5	11,6	9,2	28,5	15,9	10,5	8,3	17,9
1965	11,3	11,7	9,1	30,1	15,1	10,7	8,4	19,8
1966	10,4	12,1	9,0	36,1	14,4	10,8	8,6	20,6
1967	10,4	12,4	9,0	32,6	14,0	11,1	8,9	19,9
1968	10,4	13,3	8,9	34,0	13,9	11,7	9,0	20,9
1969	10,5	14,3	8,6	32,7	14,5	12,2	9,1	22,7
1970	11,7	14,3	9,6	34,1	15,1	12,6	9,2	23,7
1971	12,3	14,2	9,9	40,1	15,7	12,4	9,3	25,7
1972	13,1	13,9	10,3	32,7	16,6	12,1	9,7	23,5
1973	15,0	14,2	10,7	33,4	18,3	12,5	10,0	25,4
1974	15,9	14,3	10,3	35,2	19,4	12,6	9,8	25,5
1975	16,4	14,2	10,4	35,2	19,1	12,4	9,7	26,9

Pramen: Pohyb obyvatelstva. FSÚ.

Praha měla jako velkoměsto již od dvacátých let velmi nízkou úroveň porodnosti a plodnosti, která v posledních letech před II. světovou válkou klesla natolik, že v druhé polovině třicátých let zaznamenala Praha negativní přirozený přírůstek obyvatelstva. Tato kulturní a sociální norma nízké porodnosti, tj. omezování počtu dětí v rodinách, se tudíž ustálila v Praze již před několika desetiletími. Po období vysoké porodnosti za války a v poválečných letech se tato norma zase začala postupně uplatňovat, takže od roku 1957 až do roku 1972 zaznamenala Praha opět negativní hodnoty přirozeného přírůstu obyvatelstva. Po roce 1972 je díky zvětšování počtu žen ve fertilním věku i výrazným propagačním opatřením počet živě narozených dětí opět vyšší než počet zemřelých osob.

Spolehlivější odpověď na otázku, zda je nízká úroveň fertility stabilním rysem reprodukce pražské populace, poskytují ukazatele celkové i specifické plodnosti žen a ukazatel hrubé míry reprodukce. Z rozboru těchto ukazatelů je vidět, že již od roku 1950 trval pokles plodnosti, který se projevoval zejména omezováním plodnosti vyšších věkových skupin fertilních žen. Současně s tím se o něco zvyšovala plodnost žen 15—24letých. Ukazatel hrubé míry reprodukce potvrzuje, že již od roku 1950 byla tato hodnota nižší než 1000, což je hodnota zaručující prostou reprodukci populace. Je tedy zřejmé, že nízká úroveň fertility je trvalým znakem pražské populace, a je více než pravděpodobné, že je s ní zapotřebí počítat i v budoucnosti.

Přes stabilitu základní úrovně reprodukce pražské populace lze pozorovat v uplynulých třiceti letech důležité strukturální změny ve fertilitě žen, které charakterizují proměny rodinného cyklu. Pražské obyvatelstvo si vytvořilo nový a charakteristický městský způsob reprodukce, který se postupně šířil i mimo Prahu. Při něm je narození dětí co nejvíce soustředěno do prvních let manželství a co nejvíce omezováno ve věku pozdějším. Současně se zkracují intervaly mezi narozením dětí. Naskytou-li se ovšem hned na začátku manželství ně-

jaké potíže, dochází k odsunutí narození druhého a později třetího dítěte, a tím často i k omezení počtu dětí v rodině na jedno. Vytváření nového způsobu reprodukce a fázování rodinného cyklu je patrné z toho, že ještě v roce 1950 měly nejvyšší specifickou fertilitu ženy ve věku 25—29 let a fertilita žen 30—34letých se snížila o polovinu. Ve vyšších věkových skupinách bylo snížení ještě výraznější. Zvýšení plodnosti mladých žen však nevyrovnává všeobecnou tendenci omezovat plodnost ve vyšším věku, tj. v podstatě nepřipouštět narození třetího a v mnoha případech i druhého dítěte. Do jaké míry je tento vývoj vysvětlitelný specifickými rysy sociální struktury pražského obyvatelstva a do jaké míry ostatními faktory, není dosud jasné.

Vývoj úmrtnosti

Rozbor úmrtnosti v poválečné Praze vede k rozlišení dvou období. Prvé trvalo od roku 1945 do roku 1961 a druhé od roku 1962 až do přítomnosti. V prvním z těchto dvou období lze pozorovat klesání hodnot úmrtnosti prakticky ve všech věkových skupinách, zejména však u kojenců a malých dětí. Projevilo se tak zlepšení sociálních a hygienických podmínek pražských rodin, všeobecné zpřístupnění zdravotnických služeb a obecně rozvoj socialistického zdravotnictví, včetně preventivních opatření.

Z analýzy specifické úmrtnosti v letech 1950 a 1961 vyplývá, že relativně nejvíce klesala úmrtnost dětí ve věku 0—4 let a 10—14 let. Dosti výrazný byl i pokles úmrtnosti u mladých a středně starých lidí, například ve věku 30—34 let. Ve vyšších věkových skupinách bylo snížení úmrtnosti menší. Je to pochopitelné, neboť u starších lidí je zdravotní stav ovlivněn jejich předchozím životem a ve velké míře také vnitřními faktory, které nejsou snadno ovlivnitelné vnějšími životními podmínkami. Uvážíme-li, že pražská populace prošla v třicátých letech těžkou hospodářskou krizí a vzápětí nato válkou, není divu, že nesla stopy svého osudu i ve zdravotním stavu a později i v úmrtnosti.

Zlepšené sociální podmínky a rychle se zlepšující péče o děti se promítly do pří-

znivého vývoje kojenecké úmrtnosti. Praha měla před válkou, během ní a v prvních poválečných letech poměrně vysokou úmrtnost dětí do jednoho roku. Ještě v roce 1945 zemřelo z 1000 živě narozených dětí 81 před ukončením prvního roku života. Během deseti let došlo k značnému snížení na hodnotu 26 a roku 1963 klesla kojenecká úmrtnost v Praze na 17,0. To jsou hodnoty velmi nízké, vyskytující se jen v některých evropských zemích.

Mezi hlavní příčiny celkového snížení úmrtnosti patřilo snížení počtu úmrtí na infekční choroby a nemoci způsobené cizopasníky, dále pak snížení úmrtnosti při porodech, na poporodní komplikace, na vrozené vývojové vady a na zvláštní nemoci raného věku, a konečně na neurčitou kategorii tzv. stařecké sešlosti. V tomto posledním případě šlo spíše o důsledek přesnějšího označení příčiny úmrtí než o objektivní snížení úmrtnosti.

Soustavné snižování celkové obecné úmrtnosti se zastavilo na začátku šedesátých let. Roku 1960 se hodnota obecné úmrtnosti v Praze rovnala 10,4, v roce 1962 se zvýšila na 11,5 a roku 1970 dosáhla hodnoty 14,3. Z dat tříděných podle pohlaví vyplývá, že to byla zejména zvyšující se úmrtnost mužů, která způsobila změnu celkové hodnoty obecné úmrtnosti. A i když zčásti bylo toto zvýšení způsobeno změnami ve věkové skladbě populace, analýza údajů podle věku prokázala, že k zvýšení celkové úmrtnosti došlo především proto, že v šedesátých letech se začala zvyšovat úmrtnost mužů starších čtyřiceti let. To pak vedlo k tomu, že ve srovnání s padesátými léty se ke konci šedesátých let snížila střední délka života mužů z 67,1 roku na 66,4 let. Podle dat z první poloviny sedmdesátých let tento nepříznivý vývoj úmrtnosti mužů pokračoval a je novým jevem vyžadujícím zvýšenou pozornost. Větší část zvýšené úmrtnosti jde na vrub úmrtí ve středních a vyšších věkových skupinách, i když i u mladých mužů lze pozorovat větší relativní počet úmrtí. Třídění podle příčin smrti ukazuje zejména na růst počtu úmrtí na nemoci srdce a ústrojí cévního (roku 1958 — 33,2 úmrtí na 10 000 obyvatel, roku 1969 — 61,3 úmrtí) a úmrtí způsobených úrazy, otravami a jinými násilnými

příčinami. I u některých jiných tříd nemocí, jež lze zařadit mezi skupinu degenerativních chorob, lze pozorovat jisté zvýšení. To naznačuje, že se zvýšila zátěž organismu mužů (rostoucí pracovní nároky, výživa, životospráva, životní prostředí), avšak i v tomto případě by spolehlivé vysvětlení vyžadovalo podrobné studium příčin smrti u různých socioekonomických skupin mužů v jednotlivých věkových skupinách.

Stěhování a jeho dlouhodobé trendy

Vzhledem ke klíčovému významu stěhování pro současný demografický vývoj Prahy a také vzhledem k tomu, že údaje o migraci signalizují řadu ekonomických a sociálních problémů hlavního města, věnujeme migraci zvláštní pozornost.

Od roku 1957 je růst Prahy zajišťován v podstatě migrací: bez ní by naopak došlo ke snižování počtu obyvatel. Situace se zlepšila po roce 1972, neboť roku 1973 zaznamenala Praha opět po dlouhé době — tj. od roku 1956 — přirozený přírůstek obyvatelstva. Přesto však relace mezi oběma zdroji růstu prokazuje stále podstatně větší význam zisků ze stěhování než z přirozených přírůstků obyvatelstva. Roku 1973 činil přírůstek ze stěhování 4703 osob a přirozený přírůstek 874; obdobné hodnoty z roku 1974 byly 3575 a 1842.

Z údajů o vzájemném vztahu mezi přirozeným přírůstkem a přírůstkem ze stěhování je však patrné, že významnější role stěhování se vytvořila až po roce 1957. Do té doby byla situace odlišná. V letech 1949—1952 tvořily přírůstek vzniklý stěhováním a přirozený přírůstek zhruba polovinu zdrojů růstu Prahy. Po omezení přistěhovalectví od roku 1953 byla hlavním zdrojem růstu Prahy reprodukce jeho obyvatelstva, kdežto po roce 1957 se jím stala migrace do Prahy.

Vývojová řada podrobněji tříděných údajů za jednotlivé roky ukazuje ještě jiné závažné trendy. Lze je shrnout do následujících bodů:

— dlouhodobě dochází k snižování úrovně mobility, měřené úhrnným počtem přistěhovaných a vystěhovaných osob; je patrná celková tendence k stabilizaci

Tabulka 2: Poměr mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých (index stabilizace) ekonomicky aktivních osob podle vybraných sociálních skupin v Praze 1966—1972

Rok	Sociální skupiny						
	Průmysloví dělníci	Dopravní dělníci	Ostatní dělníci	Techničtí pracovníci	Administrativní pracovníci	Zdravotní a sociální pracovníci	Učitelé, vědci, umělci
1966 M	0,74	0,75	0,54	0,49	0,45	0,73	0,44
Ž	0,64	0,50	0,60	0,45	0,52	0,59	0,41
1967 M	0,69	0,75	0,71	0,47	0,49	0,77	0,37
Ž	0,65	0,66	0,60	0,50	0,51	0,54	0,41
1968 M	0,78	0,81	0,79	0,63	0,58	0,74	0,44
Ž	0,63	0,53	0,66	0,45	0,51	0,51	0,44
1969 M	0,85	0,69	1,03	0,59	0,61	1,06	0,37
Ž	0,63	0,38	0,71	0,44	0,53	0,53	0,36
1970 M	0,65	0,84	1,71	0,61	0,56	1,15	0,53
Ž	0,52	0,59	0,71	0,41	0,52	0,61	0,45
1971 M	0,69	0,87	0,51	0,52	0,58	1,33	0,43
Ž	0,57	0,75	0,71	0,53	0,58	0,65	0,54
1972 M	0,75	1,03	0,99	0,54	0,40	0,97	0,50
Ž	0,61	0,77	0,76	0,53	0,53	0,49	0,49

Pramen: Pohyb obyvatelstva, FSÚ.

kmenového obyvatelstva Prahy a k určité „demografické uzavřenosti“;

— počet osob, které se ročně přistěhovaly do Prahy, se od roku 1954 řádově nemění: kolísá v rozmezí zhruba mezi 12,5 tisíci až 17,5 tisíci;

— základní stabilita v počtu přistěhovalých osob je patrná zejména v období 1966—1974, kdežto z hlediska počtu osob vystěhovalých lze pozorovat dlouhodobý trend k zvyšování vystěhovalectví;

— v posledních letech, tj. v období 1966 až 1974, se výrazně snížil přírůstek obyvatelstva stěhováním (téměř o 50 %).

Vzhledem k tomu, jaký význam má migrace pro růst Prahy, vyžaduje zhoršování bilance stěhování mimořádnou pozornost. 12,5 tisíc vystěhovalých osob v roce 1974 je nejvyšší hodnotou emigrace po roce 1957 (tehdy se z Prahy vystěhovalo 13 644 osob).

Stěhování v Praze podle pohlaví a věku

Počet žen, které se stěhují do Prahy, je trvale vyšší než počet mužů. O něco nižší je počet žen, které se stěhují mimo Prahu. Vcelku je zřejmé, že Praha je pro ženy přitažlivější než pro muže.

Data o stěhování podle věku jsou z hlediska problému, který zkoumáme, relevantnější. Z rozboru stěhování osob starších patnácti let, to jest těch, které samy rozhodují o svém stěhování, vyplynuly následující závěry:

— nejvíce přistěhovalých osob je ve věkové skupině 20—29 let, přičemž ve věkové skupině 15—24letých více figurují ženy, právě tak jako ve skupině 50letých a starších;

— ve většině věkových skupin převažuje počet přistěhovalých osob nad počtem vystěhovalých, s výjimkou věkových skupin

Tabulka 3: Důvody vystěhovalectví z Prahy a přistěhovalectví do Prahy v letech 1966—1972 (v %)

Důvod	Vystěhovalectví				Přistěhovalectví			
	1966	1968	1970	1972	1966	1968	1970	1972
1	19,1	15,3	14,5	12,7	23,4	20,9	19,2	19,6
2	6,7	4,4	4,1	3,4	10,7	9,6	9,2	13,1
3	0,9	1,5	1,3	1,0	3,4	7,4	3,4	4,7
4	8,4	8,8	8,1	8,3	6,6	6,7	6,6	6,3
5	13,1	14,6	14,8	14,7	14,5	17,5	16,6	17,2
6	1,3	2,7	3,2	3,4	1,4	2,8	2,9	3,2
7	45,5	47,1	48,6	50,3	32,9	30,4	37,3	30,9
8	3,4	4,8	5,4	6,2	4,0	4,7	3,3	5,0
9	1,6	0,9	0,0	0,0	3,1	0,0	—	0,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Pohyb obyvatelstva. FSÚ

Klasifikace důvodů:

- 1 — změna pracoviště
- 2 — přiblížení k pracovišti
- 3 — učení — studium
- 4 — zdravotní důvody

- 5 — sňatek
- 6 — rozvod
- 7 — bytové důvody
- 8 — jiné důvody
- 9 — neudáno

55—74letých mužů a 55—69letých žen, kde je tomu naopak;

— pozornosti také zasluhují ty věkové skupiny, u kterých sice nepřevyšuje počet vystěhovalých osob počet osob přistěhovalých, ale u kterých mezi oběma směry migrace není velký rozdíl, což svědčí o nepříznivých podmínkách pro trvalé usídlení v Praze; z tohoto hlediska jde zejména o muže ve věku 20—24 let;

— závažnou skutečností je, že se v období 1966—1971, pro které jsou k dispozici příslušná data, poměr počtu 20—24letých mužů, kteří se vystěhovali z Prahy, k počtu přistěhovalých mírně zvětšoval, což svědčí o tom, že roste význam faktorů, které snižují stabilizaci této významné věkové skupiny mužů v Praze.

Stěhování ekonomicky aktivních a neaktivních osob

Ekonomicky aktivní obyvatelstvo obou pohlaví tvoří větší část migrantů, což platí zejména o osobách přistěhovalých, z nich pak zejména o mužích. Ze sta mužů stěhujících se v letech 1966—1972 do Prahy byly většinou více než dvě třetiny ekonomicky aktivní muži. Podíl ekonomicky aktivních žen byl o něco menší.

Důležitým zjištěním je, že ve sledova-

ném období se podíl ekonomicky aktivních osob v celkovém počtu migrujícího obyvatelstva postupně zvětšoval z 52,5 % v roce 1966 na 65,8 % v roce 1972. Tento pozitivní vývoj není způsoben výrazným růstem počtu stěhujících se ekonomicky aktivních osob, nýbrž snižováním počtu osob ekonomicky neaktivních, které se stěhují do Prahy. Jde zejména o menší počet dětí.

Pokud jde o saldo migrace ekonomicky aktivního obyvatelstva, lze pozorovat v průběhu sledovaných let stabilitu. Saldo se prakticky neměnilo a Praha získávala stěhování ročně zhruba 3500—3800 ekonomicky aktivních osob.

U většiny sociálních skupin se stupeň stabilizace, měřený vzájemným poměrem mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých osob, během sledovaného období neměnil soustavně určitým směrem, avšak u několika sociálních skupin lze pozorovat trend ke snižování jejich stabilizace v Praze. Jsou to zejména zdravotní a sociální pracovníci, pravděpodobně zejména lékaři, kategorie „ostatních dělníků“, mužidělníci v dopravě, ženy pracující ve školství, výzkumu a umění.

Při interpretaci všech těchto zjištění je ovšem zapotřebí pamatovat na metodologická omezení používaných ukazatelů. To, co nazýváme indexem stabilizace, je strikt-

ně vzato především vyjádřením vzájemného poměru mezi počtem vystěhovalých a přistěhovalých osob. Převyšuje-li počet přistěhovalých určité kategorie obyvatelstva počet vystěhovalých téže kategorie, předpokládáme, že to indikuje příznivé podmínky pro tuto kategorii obyvatelstva, anebo velikou přitažlivost Prahy z hlediska této kategorie. Použitý index tudíž nemůže přesně určit, které podmínky působily na větší či menší stabilizaci.

Příčiny přistěhovalectví a vystěhovalectví v Praze

Státní úřad statistický zavedl v šedesátých letech evidenci příčin migrace. Rozlišuje osm kategorií příčin stěhování a publikuje údaje o struktuře příčin v jednotlivých krajích a také v hlavním městě Praze. I když se klasifikace příčin stěhování a zpracování příslušných údajů posuzují kriticky (četné metodologické problémy spojené se sdružováním příčin, substituce řady příčin jednou apod.), poskytují údaje o důvodech stěhování základní orientaci ve struktuře motivací migračního chování. Zejména analýza vývojových řad poskytuje výsledky, které umožňují lépe porozumět subjektivní i objektivní (situace v lokalitě imigrace a emigrace) stránce stěhování.

Hlavním explicitě udávaným důvodem stěhování do Prahy jsou bytové důvody (získání bytu, výměna bytu apod.), které tvoří v sledovaném období zhruba jednu třetinu všech důvodů migrace. Na druhém místě je to změna pracoviště, a pak následují v udaném pořadí sňatky, přiblížení k pracovišti, zdravotní důvody, učení a studium, a konečně rozvody. Bytové důvody a změna pracoviště tvoří podle použité metodiky polovinu explicitně udaných důvodů stěhování do Prahy.

Z hlediska vývojových trendů charakterizujících význam jednotlivých důvodů ukazují statistické řady za léta 1956—1972, — že se mírně snížila váha kategorie označované jako změna pracoviště, — že se zvýšil význam sňatků jako důvodů přistěhovalectví. U ostatních důvodů přistěhování nelze pozorovat jednoznačné trendy.

Závěry

Poznatky o jednotlivých stránkách demografické struktury a demografického vývoje Prahy vytvářejí zdánlivý dojem navzájem nesouvisejících faktů. Ve skutečnosti však téměř všechna zjištění z předcházejících stránek lze interpretovat pomocí sociologicky orientované demografické teorie města.

Většina charakteristických rysů demografické struktury a vývoje Prahy souvisí jednak s obecnými společenskými a demografickými změnami, jednak se specifickými sociologickými a demografickými podmínkami hlavního města. Mezi obecné změny v této souvislosti řadíme na prvním místě proces sociální a kulturní homogenizace, který je integrální součástí socialistické společnosti, dále pak proces utváření velkoměstské populace, která omezuje plodnost a uplatňuje zásady plánovaného rodičovství, proces stárnutí populace a konečně vývoj k intenzivní ekonomické aktivitě, spojený s rostoucími společenskými potřebami i spotřebními aspiracemi. Mezi specifické podmínky lze zařadit dlouhodobou regulaci růstu Prahy, která byla spojena s nízkou migrací do hlavního města, skutečnost, že Praha je příkladem tzv. starých metropolí se stabilizovanou, usedlou a „klidnou“ velkoměstskou populací, zcela adaptovanou na městské prostředí, dále pak etnickou homogenitu pražského obyvatelstva spojenou současně s bohatě členěnou strukturou zaměstnání a povolání, jak to plyne ze všech funkcí, které Praha plní.

Proces sociální a kulturní homogenizace vedl k tomu, že v Praze nezjišťujeme výrazné rozdíly v demografickém chování jednotlivých sociálních skupin. Vzorec plánovaného rodičovství se stal — až na výjimky — univerzální normou celé **pražské** populace.

Velkou část typických rysů demografické struktury i demografických procesů Prahy lze vysvětlit omezováním plodnosti, které je tradičně součástí adaptace populací velkoměstskému prostředí. Projevuje se na prvním místě malým počtem dětí v rodinách, ale také celkovým stárnutím pražské populace, rostoucím podílem žen, klesajícím podílem ekonomicky aktivního oby-

vatelstva, nedostatkem pracovních sil a zmenšováním průměrné velikosti domácnosti.

Hodnotové orientace typické pro velkoměstské obyvatelstvo a velká poptávka po pracovních silách, rovněž typická pro velká města, se společně projevují ve vysoké ekonomické aktivitě pražského obyvatelstva a zejména ve vysoké zaměstnanosti žen.

V Praze se rovněž nejvýrazněji prosazuje univerzalizace rodiny a manželství jako sociální instituce, která — v rozporu se staršími sociologickými teoriemi města — si plně zachovává své některé tradiční funkce a doplňuje je novými, například v souvislosti se získáním bytu, s rostoucí kompenzační rolí malých skupin atd. Tím je zčásti vysvětlitelná vysoká sňatečnost pražského obyvatelstva a stálý růst podílu obyvatelstva žijícího v rodinách. Rostoucí nezávislost žen, spojená se stoupajícími nároky na manželství, ale rovněž větší snadnost uzavírání sňatků a nesprávný výběr partnerů vedly také k vysoké rozvodovosti.

Stárnutí obyvatelstva, které je složitým demografickým procesem, mění jak věkovou strukturu obyvatelstva Prahy, tak i strukturu ekonomicky aktivního obyvatelstva, ve kterém stále více převažují středně staří a starší lidé. V důsledku regulace velikosti města v poválečných desetiletích a s tím spojeného omezování přistěhovalectví do Prahy se proces stárnutí pražské populace urychlil.

Zvláštní rys demografické struktury Prahy souvisí se skutečností, že Praha patří do kategorie tzv. starých metropolí. Je to velkoměsto, které prošlo obdobím rychlého demografického růstu, spojeného s velkým přistěhovalectvím a s řadou adaptačních a asimilačních krizí, před několika desetiletími. V současné době se pražská populace vyznačuje značnou mírou stabilizace kmenového obyvatelstva a tím, co by se mohlo označit jako relativní demografická uzavřenost. Tento fenomén se projevuje mimo jiné celkově nízkou úrovní migrace, která ve městech stejné velikosti obvykle bývá vyšší. Nutnou součástí této situace je velký podíl starousedlíků, a je pravděpodobné, že s „usedlostí“ pražské populace souvisí nepřímo i znač-

ný význam tzv. širší rodiny a příbuzenství, které si zachovávají četné sociální funkce. I tato okolnost vyvrací tradiční teze některých starších teorií sociologie města.

Struktura pracovních příležitostí, koncentrace činností spojených se značnou zátěží, do jisté míry pravděpodobně také nedostatek pracovních sil, jejichž výkon musí být kompenzován, a zátěž spojená s velkoměstským prostředím a nevhodnou životosprávou pravděpodobně vedly k zvýšení úmrtnosti mužů a k zastavení poklesu úmrtnosti žen. Do jisté míry a z jiné strany signalizují komplexní problémy Prahy také statistická data o migraci, zejména údaje o rostoucím vystěhovalectví z Prahy. Je pravděpodobné, a naše rozborů to naznačují, že pro část mladších dělníků, ale také ostatních kategorií obyvatelstva, například pro absolventy vysokých škol, přestává být Praha tak atraktivní jako v minulosti, a že větší přitažlivost získávají středně velká česká města.

Závěrem lze souhrnně konstatovat, že pomalý růst Prahy po dobu několika desetiletí, způsobený dlouhodobým poklesem porodnosti a nízkou úrovní migrace, vysvětluje celou řadu rysů jejích demografických struktur i procesů, a na druhé straně je zároveň vysvětlením specifického fenoménu usedlosti pražské populace a vysoké míry adaptace na velkoměstské prostředí.

Literatura a prameny

- M. Kučera: *Rozdíly v úrovni plodnosti ČSSR*. Demografie 1963, roč. V, č. 2.
J. Musil: *Sociologický pohled na dnešní Prahu*. Životní prostředí 1975, roč. IX, č. 1.
V. Srb, M. Kučera: *Struktura obyvatelstva ve městech a na vesnici v ČSSR*. Demografie 1966, roč. VIII, č. 3.
Pohyb obyvatelstva v ČSSR (ročníky 1949 až 1972). Publikace Federálního statistického úřadu ČSSR.
Praha v číslech. SEVT 1963.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, ČSR, Český statistický úřad, Praha 1975.
Sčítání lidu, domů a bytů 1970, hl. m. Praha. Městská správa Českého statistického úřadu v hl. m. Praze (bez data).
Vývoj obyvatelstva hl. m. Prahy v letech 1958—1969. Krajské odd. Českého statistického úřadu v Praze, Praha 1972.

Резюме

Мусил И.: Демографическая структура и развитие Праги

Характерные черты демографического развития Праги связаны, во-первых, с общими социальными изменениями, а во-вторых, со специфическими условиями столицы. К изменениям общего характера относится процесс социальной и культурной гомогенизации, процесс формирования специфических черт населения крупного города, в том числе планируемой рождаемости, процесс старения популяции, развитие по направлению к интенсификации экономической деятельности. К специфическим условиям относятся долговременная регуляция Праги, связанная со слабо развитой миграцией, что ведет к относительной стабильности популяции.

Большое количество специфических черт демографической структуры можно объяснить ограничением рождаемости, наглядно проявляющемся в небольшом количестве детей, а также общим старением популяции, возрастающей долей женщин, понижением удельного веса занятых в народном хозяйстве и уменьшением среднего размера семьи. В Праге также весьма четко проявляется тенденция к универсализации семьи как социального института, сохраняющего при этом некоторые традиционные функции и дополняющего их новыми.

Концентрация сложных видов деятельности и напряжение, связанное с жизнью в большом городе, неблагоприятный режим жизни — все это приводит к повышению смертности мужчин и к торможению понижения смертности женщин. С другой стороны о сложных проблемах Праги сигнализируют и данные о усиливающейся тенденции к выселению из столицы. Однако, в общем, можно сказать, что пражская популяция в значительной мере стабилизирована, демографически замкнута и приспособлена к жизненной среде столицы.

Summary

Musil J.: Demographic Structure and Development of Prague

The characteristic features of Prague's demographic development are connected with general social changes on the one hand, and with specific conditions of the capital on the other. General changes involve the process of social and cultural homogenization, the process of forming a metropolitan population practising birth control, the process of the aging of the population and the development to an intensive economic activity. Specific conditions include the long-term regulation of the growth of Prague connected with low migration, and hence also a relative stability of the population.

For the most part, the features typical of the demographic structure can be explained by birth control; this manifests itself not only in a small number of children but also in the general aging of the population, in a rising proportion of women, in a falling proportion of the economically active population and in a decreasing average size of the household. In Prague, moreover, the universalization of the family as a social institution fully preserving some traditional functions and complementing them with new ones makes itself most strongly felt.

It was probably due to the concentration of exacting activities and stress connected with the metropolitan environment and the inadequate way of living that the death rate of men has increased and the death rate of women has stopped decreasing. From another aspect, the complex problems of Prague are signalized by data on a growing emigration. On the whole, however, the Prague population is considerably stabilized, demographically closed and relatively well adapted to the metropolitan conditions.